

Értéknövelt szolgáltatás az olvasóknak: ingyenes és nyílt hozzáférésű források megtalálása

Bevezetés

Számos felsőoktatási könyvtár törekszik arra, hogy az előfizetéses online tartalmak mellett az ingyenes és nyílt forrásokra is felhívja a használói figyelmét, illetve segítse őket ilyenek megtalálásában. Rengeteg ingyenes anyag van az interneten, s ezek közül az „open access” (OA) megjelölést jellemzően azokra alkalmazzák, amelyek átestek valamilyen szakmai bírálaton (peer-review) és a szerző megosztotta őket egy szabad felhasználást engedélyező (pl. Creative Commons) licenc alatt, vagy a szerző a kiadóval kötött szerződése alapján jogosult az önarchiválásra, így a publikációi bekerülhetnek az OA repozitóriumokba. Az egyes kiadók által engedélyezett felhasználási módokról a SHERPA/RoMEO adatbázisból (<http://www.sherpa.ac.uk/romeo>) tájékozódhatunk. Az OA publikálás megkönnyíti a tudományos kommunikációt, a kutatók lépést tarthatnak az új felfedezésekkel, a diákok sok időt és pénzt spórolhatnak meg a szabadon hozzáférhető tananyagoknak köszönhetően, a tanárok az oktatásba beépíthető hasznos forrásokra bukkanhatnak, a könyvtárak pedig nemcsak hogy megtakaríthatják az előfizetési költségeket, hanem a nyílt archívumok működtetésével hozzájárulhatnak anyaintézményük szellemi teljesítményének propagálásához. Az OA tartalmak megtalálása azonban nem mindig egyszerű, mert szét vannak szórva intézményi és tematikus repozitóriumokban, valamint a folyóiratok és a szerzők honlapjain, ráadásul sok ilyen publikációnak, kutatási és oktatási anyagnak nincsenek még betöltve a metaadatai a könyvtári katalógusokba vagy egyéb adatbázisokba. Ezért fontos, hogy a tájékoztatással vagy könyvtárközi kölcsönzéssel foglalkozó könyvtárosok felkutassák őket és olvasóikat eljuttassák ezekhez a forrásokhoz.

OA folyóiratok és önarchiválás

A nyílt hozzáférés alapidokumentuma, a 2002. február 14-én aláírt *Budapest Open Access Initia-*

tive (<http://soros.org/openaccess/read.shtml>) úgy határozta meg az *open access* szakirodalmat, mint ami szabadon hozzáférhető, letölthető, másolható, terjeszthető, nyomtatható, kereshető, linkelhető, indexelhető és szoftverekkel egyéb módon is feldolgozható, finánciális, jogi és technikai akadályok nélkül – egyedül annyi megkötéssel, hogy eközben meg kell őrizni a mű integritását és megfelelő módon kell hivatkozni a szerzőre. OA publikációk keresését érdemes a Google Scholar (<http://scholar.google.com>) adatbázisában kezdeni, amely feldolgozza például a *Hindawi Publishing Corporation* elektronikus folyóiratait. Amikor ilyen találatot kapunk, akkor azt a jobb oldalon levő sávban jelzi a kereső, és egy OpenURL link mutat a folyóirat honlapjára, ahol megtaláljuk a felhasználási szabályokat. Természetesen a cikk teljes szövegére is megjelenik egy ugrópont a találati listában. A könyvtár saját folyóirat-keresőjébe is integrálhatunk OA folyóiratokat: a *Directory of Open Access Journals (DOAJ)* katalógusát használhatjuk egy olyan linkfeldolón keresztül, mint amilyen például az SFX. Hasonló funkciót biztosít az EBSCO és a WorldCat OpenURL szolgáltatása is. Mára az is gyakorlattá vált, hogy egyetemi könyvtárak (pl. a *University of Plymouth* és a *Colgate University* esetében) lementették ezeknek a periodikáknak az adatait, és MARC rekordok formájában betöltötték saját katalógusukba.

Vannak azért hátrányok és problémák is. *Chad Hutchens 2009-es írásában* (http://www.ringgold.com/UKSG/si_pd.cfm?pid=10&articleid=5067&issueno=210&xsection=Business) felhívta a figyelmet arra, hogy a szabad tartalmakra mutató hiperhivatkozások könnyen elavulnak; nem egységes az érintettek körében az „open access” jelentése; a nyílt hozzáférés nem egyenlő az ingyenes hozzáféréssel; a hibrid OA kiadványoknál pedig előfordul, hogy több bennük az előfizetéshez kötött tartalom, mint a szabadon elérhető. Az Ingenta Connect (<http://ingentaconnect.com>) tudományos ke-

resője épp ezért 2010 óta megkülönbözteti a tényleges OA tartalmakat a pusztán ingyenesektől. A *Highwire* és az *Elsevier* honlapjain grafikonok jelzik az adatbázisukban kereshető OA és ingyenes folyóiratok számarányát. A könyvtárközi kölcsönzést segítő *RapidILL* rendszeren át már közvetlenül is rendelhetnek a felhasználók OA kiadványokból cikkeket (<http://rapidill.org>). Fontos kiindulópont – bár nem annyira felhasználóbarát, mint a Google Scholar – a már említett DOAJ, melyet a svéd *Lund University Libraries* tart fenn (<http://www.doaj.org>). A folyóiratok ebben a katalógusban témakör, cím és nyelv szerint, valamint részben cikk szinten is visszakereshetők. A hosszú távra archivált kiadványokat külön is jelzik, mint ahogy azokat is, amelyek megkapták a *Scholarly Publishing and Resources Coalition* (SPARC) minősítő pecsétjét (ezek mind BY, tehát a legmegengedőbb CC licenc alatt jelennek meg).

Az open access egy másik fontos formája az önarchiválás, vagyis a megjelenés előtti vagy utáni (bár nem feltétlenül a végső, szerkesztett állapotú) publikációk repozitóriumokban való elhelyezése a szerző vagy egy közvetítő által. Az intézményi szintű digitális gyűjteményre jó példa a *University of Hawaii* „ScholarSpace” nevű archívuma (<http://scholarspace.manoa.hawaii.edu>), míg a szakterület(ek)re specializált, nemzetközi repozitóriumra a preprint e-gyűjtemények öse, az *arXiv* (<http://arxiv.org>), melyet a *Cornell University Library* üzemeltet. A *Manchester Metropolitan University* könyvtárának honlapján (<http://www.library.mmu.ac.uk/eresource/preprint.php>) egy hasznos listát találunk a világ fontosabb preprintszervereiről, a *Scirus* keresője (<http://scirus.com>) pedig jól használható az ezekbe az archívumokba, illetve a szerzők honlapjaira feltöltött publikációk megtalálására – elsősorban a műszaki és a természettudományok területén. A *Public Knowledge Project* (<http://pkp.sfu.ca>) egy ingyenes keretrendszert fejleszt, amivel a tudósok saját OA folyóiratokat tudnak indítani és működtetni. A *Mendeley* (<http://mendeley.com>) egy szakirodalom-menedzselő eszköz: a számunkra fontos publikációk adatait kezelhetjük, rendezhetjük, annotálhatjuk és oszthatjuk meg vele, de van egy kereshető katalógusa is ingyenes tartalmak adataival. Az *OCLC WorldCat* adatbázisa (<http://worldcat.org>) egy ideje már szintén alkalmas repozitóriumokban tárolt anyagok megtalálására, mivel átveszi az Open Archives Initiative közös katalógusának, az OAster-nek a rekordjait. A *University of Michigan* által üzemeltetett OAster (<http://oaister.org>) nemcsak cikkek, hanem szabadon hozzáférhető könyvek, disszertációk, képek,

hang- és videofájlok, valamint adatállományok metaadatait is visszakereshetővé teszi.

Nyílt tankönyvek

A hallgatói érdekvédelmi csoportok (*Student Public Interest Research Groups* = PIRGs) meghatározása szerint a nyílt tankönyvek (*open textbooks*) ingyenesen elérhetők online formátumban, és emellett nyomtatva is megvehetők mérsékelt áron. A *Creative Commons* vagy *GNU Free Documentation* jogokkal közzétett könyvek – a választott licenctől függően – vagy csak letölthető és kinyomtatható PDF fájlok, vagy akár szabadon átalakítható, szerkeszthető állományok is lehetnek. A nyomtatott tankönyvek drágasága komoly probléma az alacsony és közepes jövedelmű családokból származó diákoknak. Miután az érdekvédelmi szervezetek felhívták erre az USA *Oktatási Minisztériumának* figyelmét, megindult egy megoldás kereső folyamat: például felkérték a kiadókat, hogy hagyják el a költségnövelő mellékleteket a tankönyvekből és ne jelentessenek meg olyan gyakran és indokolatlanul új kiadásokat. Emellett a 2009-ben benyújtott „Open College Textbook Act” elnevezésű törvénnyel egy megpályázható pénzalap is létrehozta szabad felhasználású tankönyvek készítésének támogatására. Az ingyenes digitális tankönyvek mellett természetesen fizetősök is egyre nagyobb számban kaphatók, esetenként a nyomtatott kiadás árának akár a feléért. Bár ma már laptopon, e-könyvolvasón vagy más mobil eszközön is használhatók ezek, valójában egyiken sem igazán kényelmesen, így sok diák még inkább a papírformátumot preferálja.

Szabad elérésű tankönyveket sokfelé találunk: a szerzők vagy munkahelyük weboldalain, a repozitóriumokban és az elektronikus tananyagkezelőkben, a nonprofit és a tudományos szervezetek, illetve a kiadócégek honlapjain (utóbbiak esetleg igény szerinti nyomtatást is biztosítanak hozzájuk), a könyvtárak pedig előfizetett csomagok vagy a Google Books-ra mutató linkek formájában kínálnak ilyeneket. A könyvtárosok által jól ismert WorldCat keresőjével is rábukkanhatunk szabadon felhasználható könyvekre (pl. a *Creative Commons* mozgalom elindítójának, *Lawrence Lessignek* „Code: Version 2.0” c. művére, vagy éppen az MIT „OpenCourseWare” anyagaira, illetve más, egyetemi és kutatóintézeti szervereken közzétett könyvekre), ehhez az „Internet Resources” opciót be kell kapcsolni a keresőúrlapon. Egyes kiadóvállalatok szintén kínálnak ingyenes megoldásokat:

például a *Flat World Knowledge* (<http://flatworldknowledge.com>) tankönyvei szabadon hozzáférhetőek online, ha az őket használni kívánó tanárok aláírják egy szerződést a kiadóval. Az *OverDrive* nevű cég (<http://overdrive.com>) pedig Sony Reader készülékre letölthető e-könyveket kölcsönöz a diákoknak, meghatározott időre. A nonprofit *Internet Archive* nyílt e-bookformátumokra épülő *Book Server* (<http://archive.org/bookserver>) rendszere lehetővé teszi a kiadóknak, a kereskedőknek, a könyvtáraknak, sőt akár a szerzőknek is, hogy elérhetővé tegyék vásárlás, kölcsönzés vagy ingyenes letöltés formájában a könyveiket laptopokra, mobiltelefonokra, vagy egyéb dedikált olvasóeszközökre.

Szabad oktatóanyagok

A szabadon használható tananyagok (*open educational resources = OER*) fontosságára 2005-ben irányította rá a figyelmet az UNESCO. Elsősorban a fejlődő országok felsőoktatásának segítésére hozták létre a *Virtual University* nevű weboldalt (<http://unesco.org/iiep/virtualuniversity>), ahol feladatsorok, multimédia anyagok, előadások, tanmenetek és tankönyvek érhetőek el ingyenesen, sőt még az átdolgozásuk, a helyi igényre való adaptálásuk és továbbterjesztésük is megengedett. OER jellegű anyagokat szintén sokfelé lehet találni a weben, hasonlóan az ingyenes tankönyvekhez. A *Community College Consortium for Open Educational Resources* (<http://oerconsortium.org>) például kiváló kiindulópont: több száz linket tartalmaz ilyen forrásokra. Az egyik nevezetes hely közülük a *Connexions* (<http://cnx.org>), a *Rice University* kezelésében levő globális repozitórium oktatási anyagok számára. A *Connexions* egyik érdekessége, hogy a felhasználói vagy akár szakmai szervezetek is „elismerő pecséttel” láthatják el a legjobbnak ítélt tananyagokat. Egy másik fontos OER forrás a *Multimedia Educational Resources for Learning and Online Teaching* (<http://merlot.org>), amely szakmailag jóváhagyott online tananyagok kereshető gyűjteménye. A MERLOT szerverén tankönyveket, feladatkiírásokat, referencia anya-

gokat, tesztlapokat és tutoriálokat egyaránt találunk. Az *Internet Archive* (<http://archive.org>) gyűjteményébe magánszemélyek és intézmények is felajánlhatnak publikus anyagokat. A hatalmas archívumból szövegeket, hang- és filmfelvételeket, szoftvereket és elmentett weblapokat lehet letölteni.

A tananyagok mellett sok disszertáció és szakdolgozat is elérhető online. A *ProQuest* (<http://proquest.com>) például szabad hozzáférést nyújt azokhoz a PDF fájlokhoz, amelyekre a szerzők engedélyt adtak. A *Google Books* is tartalmaz OA státuszú disszertációkat. Ugyancsak találhatóunk ilyeneket az *OALster* és a *WorldCat* katalógusai-ban.

Következtetések

Az ingyenes, illetve szabad hozzáférésű anyagok egyre fontosabbak a felsőoktatásban. A könyvtárosoknak meg kell ismerniük ezeket a forrásokat és lépést kell tartaniuk a technológiai változásokkal is, hogy minél eredményesebben tudják közvetíteni őket a célközönségnek. Az egyetemi és főiskolai könyvtárakban célszerű előnyben részesíteni a költségkímélő digitális tartalmakat, és törekedni arra, hogy minél jobban hasznosuljanak. Érdemes azt is figyelemmel kísérni, hogy a felhasználók, vagyis a hallgatók, milyen újfajta információs formákat alakítanak ki a webkettes felületeken – például előadásokat, meghallgatásokat és interjúkat keresnek az iTunes és a YouTube szerverein. Ha a könyvtárosok is innovatív hozzáállással tudják szolgálni az olvasóikat és az anyaintézményeiket, az a legjobb „reklám” a könyvtár hasznosságának és szükségességének igazolására.

/MARTIN, Rebecca A.: Finding Free and Open Access Resources: A Value-Added Service for Patrons. = Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Electronic Reserve, 20. köt. 3. sz. 2010. p. 189–200./

(Drótos László)